

Muhammed Tapar'ın Veziri Sa'dü'l-Mülk ve Bâtınîlerle Mücadelesi

Mustafa Akkuş*
İzzetullah Zeki**

* Doç. Dr. | Assoc. Prof.

Necmettin Erbakan
Üniversitesi, Sosyal ve Beşeri
Bilimler Fakültesi, Tarih
Bölümü | Necmettin Erbakan
University, Faculty of Social
Sciences and Humanities,
Department of History
akkus75@hotmail.com
Konya / TÜRKİYE

** Doç. Dr. | Assoc. Prof.

Burdur Mehmet Akif Ersoy
Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi,
İslam Tarihi ve Sanatları
Bölümü | Burdur Mehmet Akif
Ersoy University, Faculty of
Theology, Department of
Islamic History and Arts
izzetullahzeki@yahoo.com
Burdur / TÜRKİYE

Gönderim / Received:

15.02.2023

Kabul / Accepted:

21.09.2023

Alan Editörü / Field Editor:

Hasan Ali Polat

Öz

Selçuklu Sultanı Muhammed Tapar dönemi Selçukluların Bâtınîlikle mücadelesinde bir dönüm noktası olarak görülmektedir. Dindar kişiliğiyle öne çıkan Muhammed Tapar'ın amansız Bâtınî mücadelesi yoğun olarak İsfahan civarında olup, başkenti tehdit eden Şahdiz Kalesi'nin zaptı bunun ilk somut örneğidir. Bunun yanında Bâtınî kalelerinin birer birer düşürülüp esas emir komuta merkezi olarak bilenen Alamut Kalesi'nin kuşatılması Bâtınîliğin sona ereceği anlamına gelmekteydi. Ancak Muhammed Tapar'ın ansızın ölümü, buna bağlı olarak Alamut Kalesi'nin zapt edilememesi, şüphe uyandıran ve tarihçiler tarafından tartışılan konular arasındadır. Ayrıca Bâtınîlerin İran coğrafyasında uzun bir süre ömür sürmelerini kimi tarihçiler bölgenin sıkıntılı coğrafi konumuna bağlarken kimileri de bu durumu Selçuklu vezir ve emirlerinin Bâtınîlerle iş birliğine bağlamışlardır. Mesela Tapar'ın güvendiği bir adamı olarak bilinen Vezir Sa'dül-Mülk'ün, Bâtınî liderlerinden Ahmed b. Abdülmelik b. Attaş ile irtibat halinde olduğu iddiası, bu durumun sultana iletilmesine rağmen vezirine güvenmeye devam etmesi, nihayetinde hacamatla uğraşan bir Bâtınî eliyle sultanı zehirletme teşebbüsü ve iddiaları akabinde dört arkadaşıyla birlikte idam edilmesi, üzerinde durulması gereken hadiselerdir. Bu gelişmeleri Muhammed Tapar'ın Bâtınîlikle mücadelesinin başarısızlığa uğraması yönünde ipuçları veren bilgiler olarak görmek mümkündür. Öte yandan Vezir Sa'dü'l-Mülk'ün hayatı boyunca Bâtınîlikle mücadele eden ve bu mücadelede bedel ödeyen Nizamü'l-Mülk ailesinden olmaması, seleflerinin aksi istikamette bir siyaset izlemesi de manidardır.

Anahtar Kelimeler: Selçuklular, Muhammed Tapar, Sa'dü'l-Mülk, Bâtınîler, vezir.

Muhammed Tapar's Vizier Sa'd Al-Mulk and His Struggle With The Bâtinids

Abstract

The reign of the Seljuk Sultan Mohammad Tapar is seen as a turning point in the Seljuks' struggle against Bâtinism. Mohammad Tapar, who was prominent with his pious personality, was relentlessly battling the Bâtinids around Isfahan, and the capture of Shahdiz Castle, which threatened the capital, is recorded as the first concrete example of this. Apart from this, the fall of the Bâtinid strongholds one by one and the siege of Alamut Castle, which was known as the main command center, meant the end of Bâtinism. However, the sudden death of Mohammad Tapar and the consequent failure to capture Alamut Castle are among the issues that raise doubts and are debated by historians. Nevertheless,

while some historians attribute the prolonged survival of the Bātinids in Iran to the troubled geographical location of the region, some scholars rarely attribute this to the cooperation of Seljuk viziers and emirs with the Bātinids. For example, the fact that the vizier Sa'd al-Mulk, who was known as the sultan's best man, was in contact with Ahmad b. 'Abd al-Malik b. Attash, one of the Bātinid leaders, and that he continued to trust his vizier despite this situation being communicated to the sultan, and that he eventually attempted to have the sultan poisoned by a Bātinid practicing cupping, and that he was executed along with four of his friends following his claims, are events that should be emphasized. It is possible to see these developments as clues to the failure of Mohammad Tapar's struggle against Bātinidism. On the other hand, it is also significant that the vizier Sa'd al-Mulk was not from the Nizām al-Mulk family, who fought and paid the price for the struggle against Bātinism throughout his life, and that he followed a policy contrary to his predecessors.

Keywords: Seljuks, Mohammad Tapar, Sa'd al-Mulk, Bātinis, vizier.

GİRİŞ

Selçuklular XI. yüzyılda hızlı bir teşkilatlanma ile askeri ve siyasi yeteneklerini de çok iyi kullanarak büyük bir cihan devleti kurdular. Büyük Selçuklu Devletinin bu güç ve ihtişamının yanında hâkim olduğu geniş coğrafyada Selçuklular için en önemli dahili tehdit unsuru Bâtınîler'dir. Meşhur Selçuklu veziri Nizamü'l-Mülk'ün öldürülmesi ve Sultan Melikşah'ın vefatından sonra Selçuklu taht mücadelesinden istifade eden Bâtınîler iyice güçlendiler (Ukaylı, 1985, s. 167; Akkuş, 2018, s. 168). Özellikle Selçuklu şehzadeleri Berkyaruk ile Muhammed Tapar arasında meydana gelen savaşlardan büyük ölçüde yararlandılar ve stratejik Şahdiz Kalesi'ni ele geçirdiler. Birçok silah ve hazineye el koydular. Yedi yıl kaleyi ellerinde tutan Bâtınîler zorla veya inandırarak İsfahan ahalisinden yaklaşık kırk bin kişiye Bâtınî davasını kabul ettirdiler. Böylece daha da güçlenerek Rey, Sâve ve İsfahan şehirlerinde alenen insanları katletmeye başladılar. Özellikle Selçuklu Devleti'nin başkenti İsfahan'da muhaliflerini özel evlere götürerek işkenceye maruz bırakıp infaz ettiler. Nakledildiğine göre dilenci bir kadın İsfahan sokaklarında dilencilik yaparken Bâtınîlerin saldırılarına maruz kalarak ellerine düşer. Bir fırsatını bularak kaçıp İsfahan Şihnesine sığınan kadın, tutulduğu evden inleme sesleri geldiğini anlatır. Şihne adamlarını gönderip baskın yaptırınca dehlizlerde 400'e yakın Müslüman'ın alıkondduğu, bazılarının işkencelerle öldürüldüğü ve bir kısmını da çivilere asarak ağır işkenceler edildiği görülür (Râvendî, 1954, s. 159; Şebânkâreî, 1997, s. 109; Aştîyânî, 2007, s. 213; Özgüdenli, 2021, s. 225).

Bâtınîlerin tehdit ve şantajlarına aldırmayan Sultan Berkyaruk, kendi döneminde defalarca Bâtınîlerin üzerine yürüyerek, 489/1096 yılında önemli merkez üslerini zapt edip büyük darbeler vurmaya çalışsa da örgütün bazı kalelerini ele geçirme fırsatını bulamadı veya yapamadı. Hatta bütün bu mücadelesine rağmen Sultan'ın bazı gizli düşmanlarını yok etmek için bizzat Bâtınîlerden destek aldığı dillendirildi. Nitekim Bâtınîlerin, Pujan Savaşı'nda (پوجان) alenen Berkyaruk'un safında yer alması bu iddiaların ortaya atılmasına sebep oldu (Aştîyânî, 2007, s. 213).

Selçukluların içinde buldukları siyasi konjonktür ve yaşanan saltanat kavgaları ile idari çekişmeler, Bâtınîlerin Selçuklu topraklarında güçlenerek stratejik bölgelere yerleşmelerine ve bir "virüs" misali halka nüfuz etmelerine neden oldu. Bâtınîler, özellikle 494/1101 yılında meydana gelen Berkyaruk ve Muhammed Tapar arasındaki mücadele ve kavgalar sırasında iyice güçlendiler (Müstevfî, 2015, s. 445). Halkı kendi mezheplerine davet ederken karşı gelenleri ise alenen tehdit ederek sindirme veya suikastlar düzenleyerek yok etme yoluna gittiler. Öyle ki Berkyaruk ve vezirleri tehdidin ne zaman, nereden ve kimden geleceği endişesiyle silahlı ve zırlı bir şekilde gezmek zorunda kaldılar. Yönetim zaafı ve Bâtınîlerle "iş birliği" eleştirilere maruz kalan Sultan Berkyaruk, hem bu eleştirileri hem de kardeşi Muhammed Tapar taraftarlarının propagandalarını bertaraf etmek için Bâtınîlere karşı harekete geçmek durumunda kaldı. Bâtınîlerin Yezd ve el-Cezire bölgelerindeki elebaşlarını öldürse de sağlam mesken ve kaleler arkasına sığınanlara dokunamadı (Aştîyânî, 2007, s. 213; Piyadeoğlu, 2021, s. 265).

Berkyaruk sonrası Selçuklu Devleti'nin başına geçen Muhammed Tapar, din ve devlet düzenini bozmak isteyen ezeli düşmanı olan Bâtınîlere karşı amansız bir mücadeleye girişti. Nitekim bu hususla ilgili *Camiü'd-Düvel*'de "Sultan Muhammed, Bâtınîler'e son derece düşmandı ve onlara karşı savaşı kafirlerle savaştan daha önemli görüyordu" ifadelerine yer verilir (Müneccimbaşı, 2000, I, s.103). Şahdiz Kalesi'nde bulunan Ahmed b. Abdülmelik b. Attaş ve arkadaşlarını dirayetli veziri Sa'dü'l-Mülk sayesinde 500/1107 yılında kuşatarak teslim aldı. Bir müddet sonra Ahmed b. Abdülmelik b. Attaş ve oğlunu öldürerek Şahdiz Kalesi'ni tahrip etti (Râvendî, 1954, s. 159; Şebânkâreî, 1997, s. 109; Aştîyânî, 2007, s. 213; Piyadeoğlu, 2021, s. 288). Bu konuda Şebânkâreî de söz konusu kalenin ele geçirilememiş olması durumunda Bâtınîlerin bütün Müslümanları yok edeceğini ifade ederek Kalenin önemine vurgu yapar (Şebânkâreî, 1997, s. 109).

Sa'dü'l-Mülk'ün vezaretin başına getirilmesiyle Bâtınî mücadelesi daha da şiddet kazandı. Güçlü bir devlet tecrübesine sahip olan Sa'dü'l-Mülk, Sultan Muhammed Tapar henüz saltanat makamına yükselmeden önce nâib, kâtip ve müdebbir olarak çalıştı (Hândmîr, 1939, s. 183; Kirmanî, 1925, s. 57). Selçuklu saray ayanlarından olup Sultan Muhammed Tapar'ın onu veziri tayin etmesiyle meşhur olan Sa'dü'l-Mülk'ün tam adı Sa'd b. Muhammed Âbî'dir. Sultan Muhammed Tapar, onu 498/1105 yılında ilk veziri olarak tayin etti. Sa'dü'l-Mülk de Tapar'ın iktidarından yana olmasının yanı sıra vezirliği döneminde adından söz ettirecek faaliyetlerde bulundu. İlk olarak Tapar'ın rakiplerinden Sultan Berkyaruk'un sipehsâlârı Emir Ayaz'ı, ardından saltanat peşinde olan oğlu Melikşah'ı ortadan kaldırdı (İbnü'l-Cevzî, 1995, s. 91; Hândmîr, 1939, s. 183; Müstevfî, 2015, s. 447).

İkinci olarak Sa'dü'l-Mülk, tehdit olarak görülen ve başkent İsfahan civarında yerleşik Bâtınîlere karşı sefer düzenleyerek onlara büyük darbeler vurdu. (el-Hüseynî, 1933, s. 33) Ancak böylesi hassas bir dönemde onun ezeli ve ebedi düşmanları olup göğüs göğse savaştığı Bâtınîlerle ilişki içerisinde olduğu iddiaları ileri sürüldü. Önceleri söz konusu iddialara kulak asmayan Sultan Muhammed Tapar, bir müddet sonra artan tepkiler ve dedikodular üzerine onu hapse attırdı (Şebânkâreî, 1997, s. 110). Daha sonra halk arasında yayılan dedikodu ve Bâtınî propagandasını yatıştırmak için Sa'dü'l-Mülk'ü İsfahan'ın kapısında idam ettirdi (el-Hüseynî, 1933, s. 33; Piyadeoğlu, 2021, s. 290; Zeki, 2023, s. 83). İbnü'l-Esîr'in naklettiğine göre sultana ihanetle suçlanan Sa'dü'l-Mülk'ün mal varlığına el konuldu. Bâtınîlikle iltisaklı olduğu öne sürülen dört devlet ayanı da iki yıl dokuz ay hüküm süren Sa'dü'l-Mülk'le birlikte idam edildi (el-Hüseynî, 1933, s. 83; İbnü'l-Esîr, 2003, s. 111; Piyadeoğlu, 2021, s. 290).

Âsârü'l-Vüzerâ''nın müellifi Ukaylî'ye göre Sultan Berkyaruk vefat edince Sultan Gıyâseddin Muhammed Tapar askerleriyle beraber Selçuklu saltanatına hâkim olup hemen ardından Sa'dü'l-Mülk Ebü'l-Mehâsin Sa'd b. Muhammed el-Âbî'yi (el-Âni, Avcı) kendi veziri olarak tayin etmiştir (Ukaylî, 1985, s. 249). Bâtınî isyanlarının zirveye çıktığı bir dönemde vezaret makamına getirilen Sa'dü'l-Mülk, dindar, hayırsever ve hüsnü tedbire sahip bir devlet adamıydı. Sultan Muhammed Tapar, Vezir Sa'dü'l-Mülk'ü, İsfahan Kadısı Übeydullah el-Hatibî'nin vezir hakkındaki tezviratlarına kadar hep desteklemiştir. Fakat durum İsfahan Kadısının, vezir Sa'dü'l-Mülk'e Bâtınîdir iftirasıyla da kalmamış, Vezir aleyhine hazırlanan ve pek çok kimseyle birlikte Bâtınîlerin de parmağı olduğu görülen bu "komplô" ile sultanın iftiralara inanması ve Vezir hakkında idam kararı alınması ile neticelenmiştir. Sa'dü'l-Mülk'ün idamı üzerine yerine kaynakların II. Nizamü'l-Mülk olarak zikrettiği Nizamü'l-Mülk ailesinden Ziyâü'l-Mülk Ahmed b. Nizamü'l-Mülk vezir tayin edilmiştir (el-Hüseynî, 1933, s. 83; Râvendî, 1954, s. 159; Bündârî, 1977, 110; Zeki, 2023, s. 83).

Vezir Sa'dü'l-Mülk'ün, Amîdü'l-Mülk Kündürî'den sonra Nizamü'l-Mülk ailesinden olmayan ikinci vezir olması, vezirliğin Nizamü'l-Mülk ailesinden kendisine geçmesi dikkat çekici ve Büyük Selçuklularda bu konumu arzulayan güç unsurlarının varlığı ile daha önce yaşanan çekişmeler göz önünde bulundurulması gereken bir hadisedir. Nitekim vefatından hemen sonra vezaret makamı Nizamü'l-Mülk ailesine avdet etmiştir. Sa'dü'l-Mülk'ün Bâtınîlere karşı amansız bir mücadele verdiği temel kaynaklarca kaydedilen aşikâr bir durumken ayrıca onun Bâtınîlikle suçlanması ve bu ithamın da Bâtınîlerin yoğunca saldırıda bulunduğu İsfahan'da, buranın kadısından gelmesi dikkatle üzerinde durulması gereken bir husustur.

El-Hüseynî'nin naklettiğine göre Sa'dü'l-Mülk Ebu'l-Mehâsin Âbî, zeki, adil, mütevazı ve dirayetli bir kişiliğe sahipti (el-Hüseynî, 1933, s. 83). Kibir ve gururdan uzak olan vezir, sultanın yanında hep temkinli ve ağırbaşlıydı. *Selçuknâme* onun için dindar olup çok hayır yapan ve yerinde tedbirleri olan bir vezir ifadelerini kullanır (Ahmed b. Mahmud, 1977, II, s.43). Bütün bu vasıfları sayesinde sultanın desteğini kazanıp, ilgisine mazhar olmasına rağmen rüzgâr bir anda tersine döner. Sultan Berkyaruk'un veziri olup Sultan Muhammed Tapar'ın saltanatın başına gelmesiyle beraber azlettilen Hatîrü'l-Mülk'ün taraftarları onu İsfahan'a çağırarak yeniden vezaretin başına getirme yollarını aradılar (İkbal, SEFAD, 2023; (50): 231-242

1959, s. 152). İsfahan kadısı Sadreddin Hucendî, Ebu Sa'd Hindu ve Şemsü'l-Mülk Osman b. Nizamü'l-Mülk onun aleyhinde yazışmaya geçtiler. Veziri dini dalalet ve Bâtınîlikle suçlayarak bunlarla ittifak içinde olduğunu dile getirdiler. Vezirin muarızları bununla da yetinmeyerek Sultanın canına kastettiğine dair ihtilafı bilgileri öne sürdüler. Vezirin katli ve idamının şeriata uygun olduğu vurgusunu yaparak onun bir şekilde İsfahan pazarında asılmasını sağladılar (Kirmânî, 1986, s. 54; Râvendî, 2007, s. 158; Zeki, 2023, s. 83).

Vezir Sa'dü'l-Mülk, idam edildiği sırada Selçuk Veziri Nizamü'l-Mülk'ün oğlu Ebu Nasr Ahmed b. Nizamü'l-Mülk Muhammed Tapar'ın huzuruna çıkıp ona Hemedan yöneticisine dair şikayetlerini dile getirmek için gelmişti. Fakat bu gelişi sadece bir şikâyeti dillendirmek şeklinde yorumlamak çok sığ kalır. Onun hemen vezir tayin edilmesini göz önünde bulundurarak, Nizamü'l-Mülk ailesinin saraydaki güç mücadelesi üzerine durduğumuz zaman bir sonuca varırız. Nitekim Nizamü'l-Mülk ailesi, Berkyaruk döneminde olduğu gibi Muhammed Tapar döneminde mevcudiyetini muhafaza etmeye devam etti. Daha devletin kuruluş sürecinde Selçuklu sarayına yerleşen Nizamü'l-Mülk ailesi, onun saltanatı sırasında da icraatçı konumlarda bulundu. Mesela Muhammed Tapar'a vezirlik yapan; Müeyyidü'l-Mülk b. Nizamü'l-Mülk (492-494), Nasirü'l-Mülk b. Muhammed b. Müeyyidü'l-Mülk b. Nizamü'l-Mülk (494), Hatîrü'l-Mülk Meybezî (494-495), Sa'dü'l-Mülk (498-500), Ahmed b. Nizamü'l-Mülk (500-504), Hatîrü'l-Mülk (504-511) ve Rebibü'd-Devle (45 gün 511)'den oluşan altı vezirden üçü Nizamü'l-Mülk ailesinden seçildi (Râvendî, 2007, s. 152; Hândmîr, 1939, s. 181; Aştîyânî, 1960, s. 163; Kirmânî, 1925, s. 54; Zeki, 2023, s. 83). Buna göre Nizamü'l-Mülk ailesinin Berkyaruk'un iktidarında olduğu gibi Muhammed Tapar döneminde de yetkinliklerini koruyup zaman zaman sultanlar arası güç dengesinin değiştirilmesinde etkin rol oynadıkları söylenebilir.

Sa'dü'l-Mülk Öncesi Selçuklu Vezareti

Sa'dü'l-Mülk'ün vezaret makamındaki durumu ve Selçuklu vezareti gibi önemli bir görev için bu makamda bulunan aileler ve şahısların güç mücadelesi için neler yaşanabileceğini göstermesi bakımından onun vezareti öncesi ve sonrası hakkında kısaca bilgi vermek gereklidir. Sultan Muhammed Tapar'ın, kardeşi Sultan Berkyaruk'la mücadelesi sırasında herhangi bir vezir atamadığı ancak bu görevi Nasirü'l-Mülk b. Muhammed b. Müeyyidü'l-Mülk'ün yürüttüğü nakledilmektedir (Aştîyânî, 1960, s. 212). Ancak 27 Zilhicce 494/23 Ekim 1011 tarihinde Bağdat'ta Sencer adına hutbenin okunması durumu değiştirdi. Sultan Muhammed Tapar harekete geçerek Bağdat'ta Ebu Mansur Hatîrü'l-Mülk Muhammed b. Hüseyin Meybezî'yi vezaret makamına getirdi. Hatîrü'l-Mülk ilk merhalede yaklaşık bir yıl Zilhicce 494/Ekim 1101-Zilhicce 495/Ekim 1102 tarihleri arasında Muhammed Tapar'ın vezirliğini yaptı. Bu esnada Muhammed Tapar zamanının çoğunu kardeşi Berkyaruk'la mücadele ederek geçirdi (Aştîyânî, 1960, s. 212). Vezir Hatîrü'l-Mülk, söz konusu taht mücadelesi sırasında Muhammed Tapar'dan yana önemli görevler üstlendi. Kardeşler arasında patlak veren beş savaşın dördüncüsünde Tapar'ın öncülüğünde 70 bin askerle İsfahan'ı savundu. Şehir etrafında surlar ve hendekler kazdırarak direnişe geçti. Şehrin ana girişlerinden birini Vezirin uhdesine bırakan Sultan, şehrin her bir köşesine kendi akrabası ve kendine yakın gördüğü emirleri yerleştirdi (İkbal, 1959, s. 151; Özyaydın, 1990, s. 41).

Diğer taraftan şehri kuşatan Sultan Berkyaruk, şehrin hisar bölümünde kontrolü sağladı. Buna karşı Muhammed Tapar 10 Zilhicce 495/25 Eylül 1102 tarihine kadar direnmeye çalıştıysa da fazla dayanamadı. Şehrin derbent ve surlarını elinde tutmak üzere yerine emirlerini bırakarak şehri terk etti. Dışarıdan kuvvet toplayarak Berkyaruk'u şehirden uzaklaştırmayı planladı. Bu gelişme üzerine vezir Hatîrü'l-Mülk de Muhammed Tapar'ın yokluğundan istifade ederek İsfahan'ı terk edip memleketi Meybez'e dönmekle Muhammed Tapar'ın vezirliğini de bırakmış oldu. Vezirin firar ettiğini öğrenen Berkyaruk, yakalanması için Meybez'e adamlarını göndermesiyle Berkyaruk'un adamlarının kendisini bulduğunu gören Vezir Hatîrü'l-Mülk, aman talebinde bulunarak İsfahan'a gönderildi (Aştîyânî, 1960,

s. 212). Fakat Vezir Hatîrû'l-Mülk, İsfahan'a varmadan Berkyaruk'un veziri Ebu'l-Mehâsin İzz Dihistanî'nin 12 Zilhicce 495/27 Eylül 1102 tarihinde bir Bâtînî çocuk tarafından öldürüldüğü ve vezaret makamının boş kaldığı duyuldu. Bu gelişmeye sevinen Hatîrû'l-Mülk, İsfahan'a ulaşınca beklediği gibi Berkyaruk tarafından vezaret makamına getirildi. Böylece Hatîrû'l-Mülk, 495/1101 yılının sonlarından itibaren Berkyaruk'un vefat tarihi olan 2 Rebûlâhir 498/22 Aralık 1104 tarihine kadar vezaret makamında kaldı (Aştiyânî, 1960, s. 212; Zeki, 2023, s. 84). Sultan Berkyaruk'un vefatından sonra Muhammed Tapar saltanatın başına gelince vezirlik makamından uzaklaştırıldı. Hatîrû'l-Mülk'ün, Vezir Sa'dü'l-Mülk Âbi'nin idam edildiği tarih olan 500/1107'e kadar ne işle meşgul olduğu bilinmiyor. Bilinen yegâne şey Sa'dü'l-Mülk'ün idamı sırasında Fars'ta ikamet ettiği ve taraftarları tarafından İsfahan'a davet edildiği, kendisinin Sa'dü'l-Mülk'ün yerine getirileceği bilgisidir (İkbal, 1959, s. 152).

Hatîrû'l-Mülk'ün İsfahan'daki arkadaşları her ne kadar onun vezaret makamına getirilmesi için uğraşsalar da Nizamü'l-Mülk ailesi ve taraftarlarına karşı mağlup oldular. Sultanın da onların yanında yer alması üzerine kaynakların ve araştırma eserlerinin II. Nizamü'l-Mülk olarak andıkları Ebu Nasr Ahmed vezirlik makamına getirildi (İbnü'l-Esîr, 2019, s. 111; İkbal, 1959, s. 152; Aştiyânî, 1960, s. 164; Zambaur, 1980, s. 338; Aştiyânî, 2008, s. 214; Zeki, 2023, s. 84). Hatîrû'l-Mülk ise Divan-ı İstifa'nın başkanı tayin edilerek vezaret işlerine ortak olmuş oldu. Ancak bu konumunla yetinmeyerek vezirliğe yükselme yollarını aradı. Nitekim Muhammed Tapar'ın 504/1111 yılında II. Nizamü'l-Mülk'ü azlederek hapse atması üzerine bağımsız ve tek başına vezir oldu. Nizamü'l-Mülk ailesine rağmen Selçuklu sarayındaki üstünlüğünü devam ettiren Hatîrû'l-Mülk, Muhammed Tapar'ın vefatından 45 gün öncesi yani Zilhicce 511/Mart 1118 tarihine kadar vezirlik makamında kaldı. Sultan Sencer tarafından azledilen Hatîrû'l-Mülk'ün yerine Bibü'd-Devle getirildi (İkbal, 1959, s. 152). Bazı şair ve tarihçiler Hatîrû'l-Mülk'ü dirayetsiz, cahil, Arapça ve edebiyatı bilmeyen biri (İkbal, 1959, s. 153) olarak tanıtsalar da uzun bir süre Selçuklu Devletinin idare ve yönetimini elinde tuttuğu aşikârdır. Buraya kadar anlatılanlar da gösteriyor ki Muhammed Tapar döneminde Selçuklu vezaret makamında bulunanlar, onların bu makam için çabaları, iktidar olma yolunda yaşanan hırs ve ihtiras mücadeleleri, Sa'dü'l-Mülk'ün bulunduğu konumu koruması ve vezaret görevini sürdürmesinin zorluğunu ifade etmesi bakımından önemlidir.

Sa'dü'l-Mülk Dönemi (Eylül 1104-Mayıs 1107)

Nasirüddin Ebü'l-Mehâsin Sa'dü'l-Mülk Sa'd b. Muhammed Âbi, Muhammed Tapar'ın itimat ettiği devlet adamlarından olup Hatîrû'l-Mülk'ten sonra Selçuklu Vezaretinin başına geldi. Muhammed Tapar, tahta çıkmadan önce Gence'de ikamet ederken onun kâtip ve naipliğini yaptı. İlim, irfan, insaf sahibi olan Sa'dü'l-Mülk, halka karşı iyi ve mütevazı davrandı (Ukaylî, s. 1985, 231). Muhammed Tapar'ın Berkyaruk'a karşı mücadelesinde yanında yer alarak İsfahan'ı savundu. Sultan Melikşah'ın saray ayanlarından olup Muhammed Tapar'ın müstevfiliğini yapan Sa'dü'l-Mülk, Muharrem 498/Eylül 1104 tarihinde Tebriz'de Muhammed Tapar tarafından vezir tayin edildi (Müneccimbaşı, 2000, I, s.97). Divan-ı İnşâ'nın sorumluluğu ise Nasirü'l-Mülk b. Müeyyidü'l-Mülk'ün uhdesine bırakıldı. Muhammed Tapar'ın sultanlığı döneminde ilk veziri olarak kabul edilen Sa'dü'l-Mülk, dirayetli, dindar, hayırsever ve ileri görüşlü bir kişiliğe sahiptir (Ahmed b. Mahmud, 1977, II, s.43). Bu özellikleri sayesinde Berkyaruk'un vefatından sonra saltanatın Muhammed Tapar'a geçmesini sağladı. Müeyyidü'l-Mülk'ün Sultan Melikşah'ın vefatından sonra Berkyaruk'un tahta çıkmasını sağladığı gibi Sa'dü'l-Mülk de Muhammed Tapar'ın tahta çıkışına destek oldu. Berkyaruk'un oğlu Melikşah'ın tahta geçmesi için çabalayan Emir Ayaz'ı öldürerek taht mücadelesine son verirken İsfahan civarındaki Bâtînlere karşı büyük seferler düzenleyerek şöhret kazandı (Ferâ'izîzâde, 1836, s. 359; İkbal, 1959, s. 156; Özaydın, 2020, s. 576). Onun bu başarısı saray içinde başta Nizamü'l-Mülk ailesi olmak üzere bu makamda gözü olan birçok emiri, saray dışında Bâtînileri ciddi bir şekilde rahatsız etti.

Sa'dü'l-Mülk, Berkyaruk sonrası muhaliflerle diyalog konusunda da önemli rol oynadı. Berkyaruk'un veziri Ebü'l-Mehâsin Sefa Hemedanî ve Emir Ayaz ile görüşerek sultanın yanına getirdi; Sultan da onları affetti. Fakat bir müddet sonra Cemazeyilahir 498/Şubat 1105 tarihinde Emir Ayaz'ı öldürdü. *Camiü'd-Düvel'* de Emir Ayaz'ın büyük bir yanlış anlamayla nasıl öldürüldüğü ile ilgili enteresan bir hikâye zikredilir (Müneccimbaşı, 2000, I, s.99-100). Emir Ayaz'ın ardından aynı yılın Ramazan ayında Ebü'l-Mehâsin Sefa Hemedanî de öldürüldü. Berkyaruk'un oğlu Melikşah ise bizzat Muhammed Tapar tarafından gözlerine mil çekilmek suretiyle kör edildi (İkbal, 1959, s. 157).

Sa'dü'l-Mülk, Selçuklu Devleti ayanını sürekli düzenledikleri suikastlarla yok eden Nizarî İsmaililerine ağır darbeler vurdu. Özellikle 500/1106 yılında Bâtınîlere karşı şiddetle kin besleyen Sa'dü'l-Mülk, Bâtınîlerin İsfahan civarı kalelerini tahrip etmek için ordu gönderdi. Somut neticeler elde eden Sa'dü'l-Mülk, İsfahan civarındaki meşhur Şahdiz Kalesi'ni kuşattı. Söz konusu kale Berkyaruk ve Muhammed Tapar'ın iç mücadelesi sırasında Bâtınîlerin İsfahan bölgesi reisi Ahmed b. Abdülmelik b. Attaş'ın kontrolüne geçmiş, kalenin içindeki hazinelere el konulmuş ve kale çalışanları öldürülmüştü. Alıkonulan bu hazineler sayesinde Bâtınîler ciddi bir ekonomik güç elde etmişlerdi (İkbal, 1959, s. 159; Piyadeoğlu, 2021, s. 288). Hândmir'in naklettiğine göre Bâtınîler; Muhammed Tapar'ın İsfahan civarında yaptırdığı Dizkuh (Şahdiz) olarak bilinen kaleye çocukları eğitim vermek bahanesiyle götürüyorlardı. Böylece birçok İsfahan halkı ile kale sakinlerini kandırılmış, kendi düşüncelerine doğru çekmişlerdi (Hândmir, 1938, s. 184).

Bu gelişmeler üzerine Sultan Muhammed Tapar, Hanefi ve Şafii ulemasının Bâtınîler hakkındaki görüşlerini alarak kaleleri kuşatmaya devam etmiş, kuşatma fazla sürünce herhangi bir sonuç alınmamıştır. Bunun üzerine Sultan Muhammed Tapar, İsfahan'a beş fersah uzaklığında bulunan Hâlincan Kalesi karşılığında diğer kaleleri teslim etmelerini istemiş fakat Bâtınîler, sözlerinde durmayarak efendimizin yanına Alamut'a gidiniz demişler ve ellerinde bulunan bazı kaleleri yakmaları üzerine Sultan Muhammed Tapar, yapılan umumî bir hücumla 6 Şaban 500 (2 Nisan 1107) tarihinde kuşatmaya başladığı Şahdiz Kalesi'ni 2 Zilkade 500 (25 Haziran 1107)'de ele geçirmiştir (İbnü'l-Esîr, X, 300-302, trc. 346-348; Sevim & Merçil, 1989, s. 188-191; Özaydın, 1990, s. 79, 81-82). Kalenin düşmesiyle esir edilen Ahmed İbn Attaş'ın derisi yüzülmüş ve oğlu ile beraber öldürülerek başları Bağdat'a gönderilmiştir. Eşi ise elinde bulundurduğu mücevherleri imha ederek kendini kaleden atmış, böylece Ahmed İbn Attaş'ın 15 yıl kaldığı Şahdiz Kalesi kurtarılmıştır (İkbal, 1959, s. 159). Kaleden sürekli sinsice suikastlara maruz kalan payitaht İsfahan böylelikle bir nebze olsun nefes almaya ve rahatlamaya başlamıştır.

Sa'dü'l-Mülk'ün Bâtınîlikle İtham Edilmesi ve İdamı

Vezir Sa'dü'l-Mülk, Şahdiz Kalesi'ni zapt ettikten sonra Ahmed İbn Attaş'ın öldürülmesinin akabinde İsfahan'a yedi fersah uzaklıkta bulunan Hâlincan Kalesi'ni de kontrol altına almıştır. Bu gelişme üzerine Sa'dü'l-Mülk'ün itibarı artınca etrafındakilerin kıskançlıkları da artmış, Sa'dü'l-Mülk'ten korkan ve cahil bir kişiliğe sahip olan İsfahan Kadılkudatı Ebu İsmail Übeydullah b. Ali el-Hatibî, onu Sultan Muhammed Tapar'ın yanında veziri sürekli Bâtınîlikle itham etmesi sonucu Sultan, başkent Şeyhülislam'ı mesabesinde olan Hatibî'nin sözlerinden etkilenmiştir. Öncelikle Sa'dü'l-Mülk'ü hapse atan Sultan, halkın dedikodusu artınca onu İsfahan kapısında Şevval 500/Mayıs 1107 tarihinde yakın devlet erkanından beş arkadaşı ile birlikte idam etmiştir (İkbal, 1959, s. 159). Böylece neredeyse sönmekte olan Bâtınîlerin yıldızı yeniden parlamaya başlamış; Sa'dü'l-Mülk'ün Bâtınî mücadelesi ise yarıda kalmıştır.

Sa'dü'l-Mülk aleyhine yaşanan gelişmelere dikkat çeken müelliflerden biri de Ukaylî'dir. Ona göre Selçuklu sarayı içinde ve dışında Sa'dü'l-Mülk'ün başarılarını çekemeyen bir grup harekete geçmiştir. Bunları, İsfahan Kadısı Sadreddin Hocendî, Ebu Sa'd Hindu ve Şemsü'l-Mülk Osman b.

Nizamü'l-Mülk'ten oluşan bir grup olarak zikreder ve onların Sultan Muhammed Tapar'ın huzuruna giderek şikâyetle bulduklarını anlatır (Ukaylî, s. 1985, 231). Sa'dü'l-Mülk'ün öldürülmesine dair yukarıda geçen söz konusu ithamlara dair kaynaklarda farklı görüşler bulunmaktadır. Tarihçi Kumî'ye göre Sa'dü'l-Mülk, gerçekleşmeyen bir suikasta kurban gitmiştir (Kumî, 1984, s. 111). Bazı tarihçiler bu konuyu muhaliflerin bir ithamından ibaret olduğunu öne sürerken bazıları da Bâtınîlerle iş birliği yaptığını rivayet etmiştir. *Selçuknâme*'de İsfahan kadısı Abdullah (Kadıu'l-kudat Ebu İsmail Übeydullah)'ın Sultân Muhammed'e onun Bâtinî akidelerine inandığını ihbar ettiği ve Sultan Muhammed'in bu haberin doğruluğunu tahkikten sonra onu astırdığı zikredilmiştir (Ahmed b. Mahmud, 1977, II, s.43). Hatta *Düstrü'l-Vüzerâ* gibi Bâtinî davetini kabul ettiğini dile getiren kaynaklar da mevcuttur (Hândmir, 1985, s. 183).

Döneme en yakın müverrihlerden olan Râvendî'nin naklettiğine göre Sultan Muhammed Tapar'ın, önceleri veziri hakkındaki dedikodulara değer vermediği, hatta vezirine son derece güvenen sultanın huzuruna şikâyete gelen Kâdilkudât Übeydullah el-Hatibî ve Sadreddin Hucendî'nin sözlerine pek ehemmiyet vermediği görülmektedir. Fakat rivayetin devamında Müeyyidü'l-Mülk'ün tüm gizliliklerden haberdar olan hacibinin, Ahmed İbn Attaş ile Sa'dü'l-Mülk arasında geçen yazışma ve hacamat yolu ile sultanı zehirleme olayından haberdar olduğu ve bu sırdan gece eşine bahsettiği, eşinin de Sadreddin Hucendî'nin vekil ve muhlislerinden olan dostu Kâmil lakaplı kişiye anlattığı böylece saraydaki vekili vasıtasıyla istihbaratı alan Sadreddin Hucendî'nin geceleyin sultanın sarayına koşarak durumdan sultanı haberdar ettiği aktarılır. Bu gelişme üzerine sultanın kendine sürekli hacamat yapan kadını çağırarak sorguladığı kadının da sultanın aleyhinden oluşturulan planı itiraf etmesiyle hacamat şişi kendisine denince de kadının derhal karararak vefat ettiği zikredilir. Râvendî, olayın açığa çıkmasıyla Sultan'da vezirin Bâtinî olduğuna dair hiçbir şüphe kalmayarak yakın dostlarından olan Ebu'l-Alâ-i Mufaddal ile beraber idam ettirdiğini rivayet eder (1954, s. 161).

Düstrü'l-Vüzerâ'da Râvendî'nin rivayetine benzer bir hikâye anlatılır. Orada nakledildiğine göre Şahdiz Kalesi'nde sıkışıp kalan ve erzağı biten Ahmed b. Abdülmelik b. Attaş, Sa'dü'l-Mülk'e mektup yazarak: “Zor durumda kaldık kaleyi teslim etmek istiyoruz” deyince Vezir Sa'dü'l-Mülk'ün ona “Siz bir hafta sabredin ben bu köpeği (sultanı) helak ederim” diyerek cevap verdiği rivayet edilir (Hândmir, 1985, s. 183; Müstevfî, 2015, s. 446). Ardından hacamata alışkın olan Sultan Muhammed Tapar'a karşı zehirli bir şişi vezirin hacamatçıya vererek sultanının öldürülmesini istediği, karşılığında 3000 dirhem ve bir hırka vadettiği anlatılır (Hândmir, 1985, s. 183; Piyadeoğlu, 2021, s. 288). Bu duruma vakıf olan Sa'dü'l-Mülk'ün hacibinin olayı peri yüzlü eşine anlattığı, onun da bu sırrı kendi herif ve maşukasına aktardığı, o gencin de durumu bir yazı ile Kadı Sadreddin Hocendî'ye bildirdiği aktarılır. Durumu öğrenen Kadı Sadreddin'in, derhal sultanın yanına giderek olayı ifşa ettiği, ertesi gün sultanın hacamatçıyı yanına çağırarak sorgulaması sonucu sultanın gazabından korkarak aman talebinde bulunup suçunu itiraf ettiği, Sultan şişi kendine sokmasını emretmesiyle şiş vurulan hacamatçının çok geçmeden ölmesi üzerine Vezir Sa'dü'l-Mülk'ün İsfahan pazarında asıldığı hikâye edilir. Rivayetin devamında haberi alan Ahmed b. Abdülmelik b. Attaş'ın, kaleyi teslim ettiği ve akabinde öldürüldüğü aktarılır (Hândmir, 1985, s. 183; Ukaylî, 1985, s. 232; Piyadeoğlu, 2021, s. 288). Şebânkâreî, Sultan Muhammed Tapar'ın kendisinin de bu hadiseden kısa bir süre sonra vefat ettiğini söyler (Şebânkâreî, 1997, s. 110).

Dönemin önemli müelliflerinden biri olan Râvendî'nin anlattığı bu rivayet çok dikkat çekicidir. Nitekim Râvendî'nin anlattığı bu hikâye sonraki dönem tarihçileri tarafından muhtasar veya tafsilatlı olarak zikredilmektedir. Sa'dü'l-Mülk'ü itham altında bırakan ve idamına sebep olan rivayetlerin gerçekliği konusunda bir tereddüt görünmemektedir. Sonuçta bu ithamlarla idam edilmesi bunu açıkça izhar etmekte ancak rivayetlerdeki iddialar ve idamına sebep olan suçlamaların hakikati yansıtmadığı noktasında şüpheler akla gelmektedir. Uzun süre Bâtinîlerle mücadele eden, Muhammed Tapar'ın iktidar mücadelelerinde yanında olan ve tek başına sultanlığa gelmesinde büyük rolü olan bir

vezirin hangi gerekçelerle ona ihanet -ihtimal dâhilinde olsa da- edeceğine dair kaynaklarda bir karinenin olmaması hakikati görebilmeyi mümkün kılmamaktadır. Sa'dü'l-Mülk hakkında var olan bilgiler tahlil edildiğinde Selçuklu sarayı içinde Melikşah'ın iktidarının son zamanlarında iyice belirginleşen güç odaklarının devlet içinde ortaya koyduğu sürtüşme ve çekişmelerin devleti nasıl bir inkıza sürüklediği aşikârdır. (Akkuş, 2018, s. 167-170) O dönemde Nizamü'l-Mülk'ün şehit edilmesi ile sonuçlanan bu güç ve yönetme hırslarının ortaya çıkardığı şiddet sarmalının Sa'dü'l-Mülk'ün muhalifleri ve muarızlarında olmadığını söylemenin saflık olacağı kanaatindeyiz. Bütün bu rivayetler, bir süredir Selçuklu bürokrasisinin içinde bulunduğu ahval ve yaşananlar ile ortaya çıkan düşünce ve ihtimaller Vezir Sa'dü'l-Mülk'ün büyük bir tertip ve komplonun nasıl kurbanı olduğunu açıkça göstermektedir. Sa'dü'l-Mülk'ün devlet adamlığı, şahsiyeti ve dini kişiliği hakkında kaynaklarda geçen ve çalışmada da aktardığımız müspet rivayetler de bunu teyit etmektedir. Ayrıca Sa'dü'l-Mülk'den önce vezaret makamında bulunan Hatîrû'l-Mülk'ün Tapar'ın hizmetinde Berkyaruk'a karşı mücadele ederken başarılı olamayıp Meybez'e kaçması akabinde Sultan tarafından tutuklanması emriyle yakalanıp İsfahan'a getirilirken Berkyaruk'un veziri Ebü'l-Mehâsin İzz Dihistanî'nin bir Bâtınî çocuk tarafından öldürüldüğü ve boş kalan vezaret makamına Hatîrû'l-Mülk'ün atandığı da unutulmamalıdır.

Dirayetli ve bilgili bir kişi olan Sa'dü'l-Mülk'ün idam edilmesinden sonra hakkında Muizzî ve Kadı Ercânî gibi şairler tarafından birçok kaside yazılmıştır. Mesela Muizzî şöyle yazmıştır:

ماه کند بر فلک ستایش آن خَدَّ   سرو کند در چمن پرستش آن قد

"O derin insanı ay feleğe över, o boyu servi ağacı bağlar da över. Senin vasfında senden önceki bir şeyler yazdılar". (İkbal, 1959, s. 160)

بر صفت تو گرفت بیشی و پیشی   مدح اجل سعد ملک سعد محمد
ای بسزا مهتری که مجد تو هر روز   هست بنزدیک مجد سعد مجدد
اوحد عصری و در خطاب اجلی   گشت نصیب تو هم اجل و هم اوحد

"Senin vasfında önceden çok şeyler kaleme aldılar. Senin büyüklüğün, övgün her gün dillerde yenilenir ve övgülere yaklaşır. Sa'd'ın övgüsü, Sa'd Muhammed'in mülkünün saadeti, sözü büyük, zamanın biricigi, ecel senin ve zamanın biriciginin de nasibi oldu". (İkbal, 1959, s. 26)

Sa'dü'l-Mülk sonrası Nizamü'l-Mülk ailesi yeniden Selçuklu sarayında egemen olmaya başlamıştır. Selçuklu ve Abbâsî saraylarında vezirlik yaparak babası gibi derin bilgi ve cesaretinden dolayı II. Nizamü'l-Mülk olarak bilinen Ahmed b. Hâce Nizamü'l-Mülk vezir seçilmiştir. O, Belh'te dünyaya gelerek İsfahan'da eğitim görmüş, babası Nizamü'l-Mülk vefat edince devlet içindeki otoriteleri sarsılıp 500/1107 yılına kadar Hemedan'da evinde ikamet etse de bu süreç çok uzun sürmemiştir. Kendisine eziyet eden Hemedan Reisi Şerif Mürteza'yı (Seyid Ebu Haşim Hemedânî) Muhammed Tapar'a şikâyet etmek üzere İsfahan'a doğru yol aldığı sırada henüz o yoldayken Muhammed Tapar, Sa'dü'l-Mülk'ü hapse attırıştır (İbnü'l-Esîr, 2019, s. 111; İbnü'l-Cevzî, 1995, s. 100; Ukaylî, 1985, s. 186; Aştîyânî, 1960 s. 163). Bu gelişme üzerine eski vezir Hatîrû'l-Mülk'ün adamları onun mahdumunu vezir tayin etmek için uğraştılar. Ancak Sultan Muhammed Tapar, Selçuklu Devleti'ne hizmet eden Nizamü'l-Mülk'ün ailesinden yana tavır koymuş ve II. Nizamü'l-Mülk olarak bilinen Ebu Nasır Ahmed'i vezir tayin etmiştir. Sultan, Nizamü'l-Mülk ailesi için "Nizamü'l-Mülk nimete layık kişidir. Onun oğulları hanedanımızın yetiştirdiği kişilerdir. Onlara görev vermeden geçmek müriüvetsizliktir" diyerek İsfahan'a şikâyete gelen büyük vezirin oğlu Ebu Nasır Ahmed'i babasının lakabı Kıvamüddin, Sadrû'l-İslam ve Nizamü'l-Mülk unvanlarını vererek veziri olarak tayin etmiştir.

Dört yıl vezirlik yapan II. Nizamü'l-Mülk, 504/1111 yılında görevden alınmış ve yerine eski vezir Hatîrû'l-Mülk Meybezî getirilmiştir (İbnü'l-Esîr, 2019, s. 111; İkbâl, 1959, s. 164; Zeki, 2023, s. 84).

Sa'dü'l-Mülk'ten sonra yapılan vezaret atamalarında iki vezir ailesinin öne çıktığı görülmektedir. Sa'dü'l-Mülk'e düzenlenen tertipte ilk olarak Bâtînîlerin etkisinin yanında bu iki ailenin yani başta Hatîrû'l-Mülk ve çevresi olmak üzere Nizamü'l-Mülk ailesi ile beraber ona muhalif olup makam hürsında olan ulema ve ümerayı da unutmamak gerekir. Ayrıca Bâtînîlerin en güçlü ve tesirli olduğu bu dönemlerde onlara muhabbet besleyen veya onların tehdit veya şantajına boyun eğecek bürokratların da olabileceği dikkate alınmalıdır. Nitekim Sa'dü'l-Mülk hakkında kaynaklara yansıyan tüm rivayetler ve dönemin olayları göz önüne alındığında bizde Bâtînîlere bu kadar zarar veren vezirin Bâtînîlikle ithamı ve yaşananların adı bir itibar suikastı ve komplosu olduğu kanaati hasıl olmuştur.

Sa'dü'l-Mülk'ün idam edilmesinden sonra Muhammed Tapar, Bâtînîlere karşı yürüttüğü mücadelesini kesin bir çözüme kavuşturmak isteğiyle daha da arttırdı. Bu sebeple onlarla mücadeleye girecek orduların başına Atabek Şîrgîr, Karaca, Gündoğdu, İlkavşut ve Bozan gibi meşhur komutanlarını atayarak orduların yaz ve kış şartlarına göre hazırlıklarını yapmalarını emretti. Hazırlanan bu orduları 1117 yılında Bâtînîlerin üzerine Alamut'a gönderdi. Fakat 1118 yılında sultanın ani ölümü kuşatmayı olumsuz etkiledi ve nihayetinde Bâtînî mücadelesi sonuçsuz kaldı (Müstevfî, 2015, s. 447; Nesimi, 2012, s. 235).

SONUÇ

Muhammed Tapar'ın sultanlık dönemindeki ilk veziri olan Sa'dü'l-Mülk, Selçuklu devlet erkânından olup Selçuklu devletine sadık bir idareci ve samimi bir Müslüman olarak karşımıza çıkmaktadır. Selçuklu devlet geleneğine göre yetişen Sa'dü'l-Mülk, Nizamü'l-Mülk ailesinin aksine kendi güç ve kabiliyetine göre yetişmiş, adeta turnaklarıyla kazıyarak kâtip, münşi, divan başkanlığı ve bilahare vezaret makamına yükselmiştir. O, vezirlik makamına yükseldikten sonra Muhammed Tapar saltanatının temellerini sağlamlaştırmış, din ve devlet düşmanı telakki edilen kimseleri birer birer etkisiz hale getirmiştir. Bu çerçevede dört ana kesimle alenen mücadele etmiştir. Nihayetinde de orduyu temsil edip sultanı tehdit eden Emir Ayaz'ı bertaraf etmiş, Berkyaruk'un oğlu Melikşah'ı öldürerek hanedan taht mücadelesini sonlandırmış, yaklaşık bir asır Selçuklu Devleti'ni evirip çeviren Nizamü'l-Mülk ailesini saf dışı bırakmış, İslam âleminin baş belası olup sinsi bir "virüs" gibi devletin her kademesine yayılan Bâtînî davasını etkisiz hale getirmiştir. Söz konusu meselelerde son derece başarılı olan Vezir Sa'dü'l-Mülk, kanımızca dörtlü ittifakın ortak saldırısına maruz kalmış, muhalifleri, düşmanları ve makamına göz diken kimselerin münferit veya ortak tertipleri ile sert mücadele ettiği Bâtînîlerle işbirliği yaptığına dair ithamlara maruz kalmıştır. Bu itham ve tertiplerin; neredeyse bitmek üzere olan Bâtînîler ile saray hâkimiyetini kaybeden Nizamü'l-Mülk ailesinin yanı sıra makamına göz diken Hatîrû'l-Mülk ve yandaşları ile muarızlarının karalama ve yaftalamalarından ibaret olması kuvvetle muhtemel gözükmektedir. Nitekim Sa'dü'l-Mülk'ün idamından sonra Bâtînî tehdidi aynen devam etmiş, Alamut Kalesi zapt edilememiş ve Nizamü'l-Mülk ailesi II. Nizamü'l-Mülk olarak bilinen Ebu Nasr Ahmed'in vezir olmasıyla beraber yeniden iktidar gücünü ele geçirmiştir. Dört yıl vezirlik yapan II. Nizamü'l-Mülk'ün görevden alınmasından sonra yerine eski vezir Hatîrû'l-Mülk Meybezî'nin tekrar vezaret makamına getirilmesi bu dönemde yaşanan siyasi çekişmelerin göz ardı edilemeyeceğini de göstermektedir.

SUMMARY

The name of Sa'd al-Mulk, the vizier of the Seljuk Sultan Mohammad Tapar, is Sa'd, his father's name is Muhammed and his nickname is Sa'd al-Mulk. There is not much information available about his family and childhood. According to the information obtained from the sources, he worked as a state official in the Seljuk palace during the reign of Sultan Malikshah. He worked as a clerk, consultant and

financer. When Sultan Muhammed Tapar became the sultan of the Seljuk State, he appointed him as a vizier. Sa'd al-Mulk, who had knowledge, experience and knowledge, was a religious administrator. When Sultan Mohammad Tapar became the head of the state, he left the affairs of religion and state to the vizier Sa'd al-Mulk. He abolished the emirs and princes in the sultanate case. He made his political opponents passive. He tried to extinguish the Bâtinids esoteric strife that threatened the Seljuk state. He rebuilt the state order, which was shaken during the civil war periods. He stood by the people and supported the people of knowledge and wisdom. He fought relentlessly against the Bâtinids. He cleared the area around the capital Isfahan from the rebel Bâtini. These achievements of his undoubtedly disturbed some circles inside and outside the palace. His rivals and enemies tried to remove him from the position of vizier. The Nizâm al-Mulk family, who was initially removed from the palace, some provincial administrators and covertly esoterics started to spread black propaganda against him.

The biggest slander was that he was accused of being esoteric against them. It was blackmail and conspiracies running against him. Undoubtedly, the first of these is the poisoning of Sultan Mohammad Tapar. It was created by a woman who made hijama and when she was caught, it was claimed that the vizier was behind the work. Although Sultan Mohammad turned a blind eye to the accusations against the worshiper vizier at the beginning, the rumors against him did not leave him alone. Ultimately, he dismissed his vizier, whom he loved and trusted the most, and imprisoned him. He was then hanged on the gallows and executed. Thus, the period of Sa'd al-Mulk came to an end. The Bâtini struggle was left unfinished. The Nizâm al-Mulk family, who moved away from the Seljuk palace, came to Ebun. With the appointment of Nasr Ahmed as vizier, he gained power again. The Alamut castle was not captured and the strife in the west continued to exist as before.

Nizâm al-Mulk Ahmed b. Hacı Nizâm al-Mulk was born in Balkh and studied in Isfahan. His mother, Georgia, was the King of Georgia. She was Bagrat's III daughter or niece. Nizâm al-Mulk was a good-hearted, truthful, well-behaved statesman. He had the ability to handle political and administrative affairs quickly and easily. He lived in the cities of Isfahan and Hamadan while his father was alive. He lived unemployed at home in Hamadan until 500/1106. After this date, Hamadan Chief al-Sharif Eb Hashim (Murteza), who tortured him, went to Isfahan to complain to Mohammad Tapar. While he was still on his way, Mohammad Tapar imprisoned Sa'd al-Mulk on 3 Shaban 500/30 March 1107. He was hanged in Isfahan together with the leading clerks. According to what Ibnu'l-Asir reported, the assets of Sa'd al-Mulk, who was accused of treason to the sultan, were confiscated, and four state notables alleged to be related to the esoteric were executed together with Sa'd al-Mulk, who ruled for two years and nine months.

Then, Sultan Mohammad Tapar consulted with the state officials about who should be appointed as the vizier. A few names came up. (Former vizier Hatir al-Mulk's men tried to appoint his son as a vizier). However, he took a stand with the family of Nizâm al-Mulk, who served the Seljuk state of Sultan Mohammad Tapar. II. He appointed Ebu Nasır Ahmed, known as Nizâm al-Mulk, as vizier. The Sultan said to the Nizâm al-Mulk family: "My ancestors showered blessings on Nizâm al-Mulk. Blessed are his sons, those raised by our dynasty. Abu Nasır Ahmed, who complained to Isfahan to pass without assigning them a task, was immoral, and appointed him the vizier with the nicknames of Qıvam ad-Din, Sadr al-Islam and Nizâm al-Mulk on Zilkada 500/June 1107.

Makale Bilgileri		Article Information	
Etik Kurul Kararı:	Etik Kurul Kararından muaftır.	Ethics Committee Approval:	Exempt from Ethics Committee Approval.
Katılımcı Rızası:	Katılımcı bulunmamaktadır.	Informed Consent:	No participants.

Mali Destek:	Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.	Financial Support:	No financial support from any institution or project.
Çıkar Çatışması:	Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.	Conflict of Interest:	The authors declare that declare no conflict of interest.
Telif Hakları:	Çalışmada görseller kullanılmamıştır.	Copyrights:	No image was used in the study.

KAYNAKÇA

- Ahmed Bin Mahmud. (1977). *Selçuknâme II*. (Merçil, E. Haz.). İstanbul: Tercüman 1001 Temel Eser.
- Akkuş, M. (2018). "Nizamü'l-Mülk Suikastının Dönemin Kaynaklarına Yansıması". *Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi*. (8), 165-186. DOI: 39609/468611.
- Aştıyânî, A. İ. (2007). *Târîh-i İnan ez İnkırâz Sâsâniyan tâ İnkırâz Kacariye*. Tahran: Debir.
- Bündârî, F. (1977). *Târîh-i Silsile-i Selcûkî (Zübdetü'n-Nüsre ve Nuhbetü'l-Ustra)*. Tahran: Bünyad-ı Ferheng-i İnan.
- el-Hüseynî, E. (1933). *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*. (M. İkbâl, tsh.). Lahor: Neşriyat-ı Külliyyat-ı Fincâb.
- Ferâ'izî-Zâde, M. S. (1836). *Târîh-i Gülşen-i Maârif*. İstanbul: Dârü't-Matââtü'l-Âmire.
- Hândmir, G. (1938). *Düstrü'l-Vüzerâ*. (S. Nefisi, tsh.). Tahran: İntişârât-ı İkbâl.
- İbnü'l-Cevzî, A. (1995). *el-Muntazam fit-Târîhi'l-Mülûk ve'l-Acem*. (C. 17). (M. A. Ata ve M. A. Ara, nşr.). Beyrut: Darü'l-Kütüb'l-İlmiyye.
- İbnü'l-Esîr, İ. (2003). *el-Kâmil fi't-Târîh*. (C. 4). (M. Dukaka, Ed.). Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye.
- İbnü'l-Esir, İ. (2019). *İslam Tarihi el-Kâmil fi't-Târîh*. (C. 8). (A. Özyayın, Çev.). İstanbul: Ravza Yayınları.
- İkbâl, A. (1959). *Vezaret Der Ahd-ı Selatin-i Büzürg-i Selcûkî*. Tahran: Çaphane-i Danişgah.
- Kirmanî, N. (1925). *Nesâimü'l-Ashâr min Letâimü'l-Ahbâr*. (M. Rafat, tsh.). Tahran: Kütüphanesi Meclis-i Sena.
- Kummî, N. (1984). *Târîhü'l-Vüzerâ*. (M. T. Danişpejveh, tsh.). Tahran: Müessesesi-i Tahkikat ve Ferhengi.
- Müneccimbaşı, A. b. L. (2000). *Câmiu'd- Düvel (Selçuklular Tarihi)* (C. 1). (Öngül, A. Yay.). İzmir: Akademi Kitabevi.
- Müstevfî, H. (2015). *Târîh-i Güzîde*. (C.2). (A. Nevâî, nşr.). Tahran: Müessesesi-i İntişârât-ı Emir Kebir.
- Nesimî, Y. (2012). *İlk Türk İslam Devletleri Tarihi*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Özyayın, A. (1990). *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi (498-511/1105-1118)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Özyayın, A. (2020). "Muhammed Tapar". *Diyanet İslam Ansiklopedisi*. (C. 30, 576-578). Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları.
- Özğüdenli, O. (2021). *Selçuklular Cilt 1 Büyük Selçuklu Devleti 1040 – 1157*. İstanbul: İSAM Yayınları.
- Piyadeoğlu, C. (2021). *Büyük Selçuklular Yeni Bir Devrin Başlangıcı*. İstanbul: Kronik Yayınları.
- Râvendî. M. (1954). *Rahatü's-Sudûr ve Âyetü's-Sürûr, Der Târîh-i Âl-i Selcûk*. (M. İkbâl, Ed.). Tahran: İntişârât-ı Asâtır.
- Sevim, A. & Merçil, E. (1995). *Selçuklu Devletleri Tarihi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Şebânkâreî, M. (1997). *Mecmau'l-Ensâb*. (C. 2). (M. H. Muhaddis, nşr.). Tahran: İntişârâti Emir Kebir.
- Ukaylî, S. (1985). *Âsârü'l-Vüzerâ*. (M. C. H. Ermevî, tsh.). Tahran: İntişârât-ı İttılaat.
- Zambaur, E.R. (1980). *Mucemü'l- Ensab ve'l- üserâtü'l- Hâkime fi't- Târîhi'l-İslâm*. (Zeki Muhammed Hasan Bek ve Hasan Ahmad Mahmud Trc.). Beyrut: Dâr Râid El- Arabi.
- Zeki, İ. (2023). "II. Nizamü'l-Mülk'ün Selçuklu Devleti ve Abbâsî Hilâfeti Üzerindeki Siyasi ve İdari Etkisi". *Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, (18), 73-92. DOI: 10.23897/usad.1319095.